

Samo Uhan

Misliti metodo: kvalitativna metodologija med teorijo in izkušnjo

POVZETEK: Cilj članka je predstaviti vplive, ki jih ima teorija poststrukturalizma na usmeritve kvalitativnih metodoloških strategij. V članku so najprej predstavljene ključne teze strukturalizma in poststrukturalističnega pristopa, vključno z obravnavo Derridajevega koncepta dekonstrukcije. V nadaljevanju so podani nekateri primeri metodoloških implikacij idej postrukturalizma za empirično raziskovanje. Prispevek v sklepnem delu ponuja konkretne predloge za oblikovanje raziskovalnih strategij, hkrati z izhodišči za njihovo kritično obravnavo.

KLJUČNE BESEDE: poststrukturalizem, refleksivna metodologija, dekonstrukcija, empirično raziskovanje

1 Uvod

Metodologija družboslovnega raziskovanja v zadnjem desetletju doživlja skokovit razvoj. Ta se kaže tako na področju empiričnega raziskovanja z uveljavljanjem spoznanj kognitivnih znanosti kot tudi na področju epistemologije družbenih ved in z razvojem t. i. refleksivne metodologije. S sintagmo refleksivna metodologija Alvesson in Sköldbberg (2000) označujeta kompleksna razmerja med procesi nastajanja znanja in variabilnimi konteksti, v katerih znanje nastaja, vključno z vsemi akterji. Za raziskovanje v družboslovju ima refleksija teh razmerij pomembne metodološke implikacije. Značilnost refleksivne metodologije v primerjavi s »klasično« je, da v celoti sprejema dejstvo, da so jezik, kultura, družbena struktura, norme, ideologija, diskurzi itd. konstitutivni del znanstvenega postopka. Našteti elementi nujno posegajo v razmerje med empirično resničnostjo in poskusi implementacije segmentov te resničnosti v raziskovalne ugotovitve (tekst), kar v veliki meri vpliva na veljavnost rezultatov oziroma celo ustvarja pogoje za veljavnost raziskovalnih rezultatov. Če to spoznanje lahko štejemo za upravičeno kritiko nereflektiranega empiricizma,¹ pa po drugi strani radikalna kritika

1. Izraz »empiricizem« v tem kontekstu povezujem s praksami v znanosti, ki za refleksijo realnosti kot ključni kriterij uporabljajo empirično raziskovanje. Raziskovanje v tem pogledu prvenstveno razumemo kot zbiranje, procesiranje in analiziranje podatkov, tako kvalitativnih kot kvantitativnih. Teorija in podatki nastopajo ločeno, pri čemer veljavnost teorije testiramo s podatki (Alvesson in Sköldbberg 2000: 10).

empiričnega raziskovanja sproža raziskovalno »malodušje« in spraševanje o tem, ali je empirično družboslovje sploh mogoče teoretično utemeljiti.² Pretežni del klasične metodološke literature ne ponuja zadovoljivih odgovorov na ta vprašanja. Kot odgovor na vprašanje, kaj je ključni del družboslovnega raziskovanja, se tako v razponu dveh skrajnosti ponujajo bodisi neinterpretirana dejstva v obliki »čistih« podatkov bodisi pristop, ki celo običajno človeško izkušnjo označi za »diskurzivni konstrukt«.

Zagate raziskovalcev so torej povezane z dejstvom, da sodobno družboslovje operira tako z odprtim empiričnim gradivom, ki omogoča ekvivalentnost interpretacij, kakor tudi s kvalitativnimi vsebinami, ki »podležajo« togi kategorizaciji. Posledica tega spoznanja je, da se raziskovalci vse bolj odpovedujejo natančnemu ločevanju standardiziranih in nestandardiziranih raziskovalnih pristopov ter s tem ključnemu merilu razlikovanja med kvantitativnimi in kvalitativnimi metodami. Na to opozarjata Alvesson in Sköldberg (2000: 150), ko ugotavljata, da se tudi z upoštevanjem najvišje stopnje metodološke diferenciranosti in rigoroznosti ne moremo izogniti bistvu raziskovanja v družboslovju – to je dejstvu, da raziskovalci, ki so del družbe, raziskujejo družbene odnose, kar samo po sebi sooblikuje rezultate raziskovanja.

Četudi se v tem kontekstu utemeljeno in vedno znova sprašujemo o tem, ali niso rezultati raziskav zgolj svojevrsten konstrukt raziskovalcev, pa to hkrati ne pomeni, da lahko legitimno ločujemo med metodološkimi pristopi, katerih raziskovalni rezultati so konstrukti, in tistimi, ki rezultatov raziskovanja ne »konstruirajo«. Raziskovalna praksa kaže, da je upravičeno govoriti zgolj o pristopih, ki se »konstrukta« ne zavedajo, in pristopih, ki »konstrukt« priznavajo, hkrati pa poskušajo razložiti naravo tega dejstva in učinke na raziskovalne rezultate. Zavedajoč se pomanjkljivosti te nekoliko grobe poenostavitve, se v nadaljevanju ukvarjam zgolj z enim od pristopov, ki ga uvrščamo med t. i. epistemološke temelje raziskovanja v družboslovju, konkretno s teorijo poststrukturalizma. To seveda nikakor ne pomeni, da zmanjšujem pomen drugih teorij, ki tvorijo epistemološki lok družboslovnega raziskovanja. Prav nasprotno. Sodobna refleksivna metodologija se povsem neposredno sklicuje na hermenevtiko, lingvistično filozofijo, kritično teorijo in v zadnjem času še posebej aktualno analizo diskurza oziroma sodobne diskurzivne teorije (prim. Vezovnik 2008). Poudarek, ki ga v tem kontekstu namenjam poststrukturalizmu, je povezan s ključnim elementom

2. V ozadju tega spraševanja je ideja raziskovanja, katerega ključna in določujoča značilnost je stalna interpretacija in refleksija vseh raziskovalnih elementov. Pogosta napaka raziskovalcev je, da interpretacijo razumejo kot »tehnični« element raziskave, ki sledi zbiranju in obdelavi empiričnega gradiva. V tem primeru je seveda povsem spregledana epistemološka dimenzija raziskave.

refleksivne metodologije, tj. interpretacijo raziskovalnih rezultatov.³ Refleksivnost moramo namreč v kontekstu empiričnega raziskovanja razumeti kot interpretacijo interpretacije (Alvesson in Sköldbberg 2000: 6) oziroma kot kritično spraševanje o lastni interpretaciji empiričnega gradiva. Poststrukturalizem v tem pogledu v primerjavi z drugimi teorijami izstopa z zahtevo po ločevanju teksta od »zunanje« resničnosti. Tekst, kot ga razumejo poststrukturalisti, živi svoje lastno življenje brez kakršnekoli zunanje reference; za razumevanje in interpretacijo je relevanten le vpliv drugih tekstov.⁴ Če izhajamo iz te predpostavke, postaneta v procesu raziskovanja vprašljiva tako avtoriteta avtorjev (v našem primeru raziskovalcev) kakor tudi zmožnost »empirične rekonstrukcije« resničnosti. Z drugimi besedami – za sodobno metodologijo sta problematična tako subjekt (raziskovalec) kot objekt (empirična resničnost) raziskovanja.

2 Teorija in metodološke posledice

Teorija, ki jo v povezavi z vplivi na sodobno, predvsem kvalitativno družboslovno raziskovanje obravnavam v nadaljevanju pričujočega besedila, sega v šestdeseta leta prejšnjega stoletja, k avtorjem, kot so Levi-Strauss, Lacan, Barthes in drugi, ki jih bolj ali manj utemeljeno uvrščamo v krog strukturalistov ter kasneje, s prihodom Derridaja (koncept dekonstrukcije), Lyotarda (koncept znanja) in Foucaulta (koncept subjekta in moči), v polje poststrukturalistov. »Strukturalistična revolucija« je prekinila s filozofsko tradicijo, ki je »zahodno« misel od Descartesa do Sartra utemeljevala s tem, da je v opisovanje in pojasnjevanje družbenih pojavov vpeljevala strukturalistično analizo oziroma pojme, kot so struktura, pravila, kode, sistem in druge. Strukturalisti v izhodišču zavračajo koncept subjekta, ki je desetletja prevladoval v zahodni humanistični tradiciji. Zanje je subjekt izveden, sekundaren in obroben, učinek jezika, podzavesti in kulture, brez kakršnegakoli kreativnega potenciala. Teorija v ospredje postavlja nezavedno, simbolno in družbena razmerja, skladno s tem pa se vzpostavljajo tudi »metodološke konsekvence«; pomeni in interpretacije po tej razlagi niso rezultat transparentnih intenc avtonomnih subjektov, temveč je subjekt sam rezultat jezikovnega razmerja oziroma

-
3. »Refleksivnost« v članku obravnavam kot posebnost (specifično značilnost) raziskovanja, ki vključuje »refleksivnost« različnih raziskovalnih pristopov, ki jih uveljavijo predvsem etnometodološka etnografija, kritična fenomenologija, postmoderna sociologija in avtorji, kot sta Gouldner in Giddens (dvojna hermenevtika). V literaturi se pojma refleksivnost in refleksija največkrat pojavljata v povezavi s procesi »nastajanja« znanja in različnimi konteksti, v katerih znanje nastaja, vključno z akterji (raziskovalci). V članku se opiram na koncept, ki ga oblikujeta Alvesson in Sköldbberg, ki refleksivnost razumeta kot prepletanje jezikoslovnih, socialnih, političnih in teoretičnih elementov v procesu »nastajanja« (konstruiranja) in interpretiranja empiričnega gradiva.
 4. Povsem nesporno je, da je tekst »odmev« nekega drugega teksta, vendar to še ne pomeni, da se raziskovalci lahko odrečejo povezavi z »zunanjo« resničnostjo. Bolj ustrezno je torej, če tekst razumemo kot metaforo družbenega pojava, ki »vsebuje« napetost med objektom raziskave in njegovim reprezentatom (diskurzom, tekstom), pri čemer je za raziskovalce pomembno, da to napetost prepoznajo in »rešijo« na ravni interpretacije.

je subjektiviteta družbeni in jezikovni konstrukt (Alvesson in Sköldberg 2000; Best in Kellner 1991; Vattimo 2004).

Poststrukturalisti so prevzeli ključne elemente lingvistične teze strukturalizma, v celoti pa so zavrnili koncept t. i. dominantnega središča, ki »upravlja« s strukturo. Ključno mesto je zavzel tekst, ki je za poststrukturaliste zgolj igra znakov, brez sklicevanja na avtorja (subjekt) ali zunanji svet. To pa je hkrati tudi najbolj radikalna metodološka inovacija poststrukturalizma. Poststrukturalisti tekst⁵ ločijo od zunanje-ga sveta in ga na ta način razbremenijo vseh referenc.⁶ Tako v procesu raziskovanja postane vprašljiva tako raziskovalčeva avtoriteta kakor tudi možnost, da raziskovalci s tekstem reproducirajo zunanjo resničnost.

Ključna referenca poststrukturalistov postane jezik, ki je ambivalenten, dvoumen, metaforičen in konstitutiven, nikakor pa ne enoznačen, dobeseden in opisen. S takšnim razumevanjem jezika (govora) poststrukturalisti problematizirajo koncept objektivnosti, jasnosti in racionalnosti raziskovalne procedure. Za potrebe raziskovanja lahko problem preoblikujemo v vprašanje, kot si ga zastavljata Alvesson in Sköldberg (2000: 152), in sicer: ali lahko raziskovalec pove karkoli o »resničnosti«, kar v smislu verodostojnosti in kakovosti presega mnenja drugih o isti resničnosti?

Raziskovalce in metodologe, ki se opirajo na ideje poststrukturalizma, zanimajo predvsem koncept »nastajanja« teorij, ki so ga razvili poststrukturalisti, ter diskurzivne strategije in način razumevanja avtoritete. Poststrukturalisti v tem pogledu ne oblikujejo teoretičnega referenčnega okvira, ki bi raziskovalce usmerjal k enoznačnim logičnim rezultatom in interpretacijam. Prav nasprotno. Prizadevajo si za multiplo in variabilno interpretacijo rezultatov, ki naj prikazuje nekonsistentnost in fragmentiranost »teksta« (realnosti).

Dejansko ključni avtorji poststrukturalizma metodologije sploh ne omenjajo, zato se je uveljavilo prepričanje, da je poststrukturalizem antimetodološki. Vendar pa lahko ugotovimo, da se poststrukturalizem metodi približa z uveljavljanjem koncepta introspekcije, antiobjektivistične interpretacije in seveda dekonstrukcije, ki ji več pozornosti namenjam v nadaljevanju.

Ključna za razumevanje odnosa poststrukturalizma do empiričnega raziskovanja seveda ne najdemo v ideji »portretiranja resničnosti«. Za poststrukturaliste nevtralna in preprosto interpretativna resničnost pač ne obstaja. Če si v tem smislu zastavimo

-
5. »Ničesar ni zunaj teksta,« je prva Derridajeva zapoved. Po drugi strani pa je vsa kultura tekst, v katerem ima vse, kar imamo za resnično, svojo lastno strukturo. Kot posamezniki smo nenehno ujeti v mrežo političnih, jezikovnih, zgodovinskih in drugih struktur; prav zato je dekonstrukcija usmerjena k prebijanju mej, odpiranju, razširjanju in povečevanju kompleksnosti, ustvarjanju prostora za tisto, kar šele nastaja (Campbel 2005).
 6. Za Derridaja je ključna kritika t. i. »metafizike prisotnosti«. Metafizika prisotnosti je koncept, po katerem je v ozadju opazovanega pojava vedno prisotna še neka druga, pomembnejša, izvirnejša, prvobitna, bodisi začasna bodisi konceptualna entiteta. Derrida torej kritizira idejo, da je za tistim, kar opazujemo, vedno še nekaj skritega in odločilnega za razumevanje pojava. Zanj in za poststrukturaliste nasprotno pojav nima svojega »ozadja« in je torej vse, kar je za raziskovalce relevantnega, na površini (Alvesson in Sköldberg 2000).

vprašanje, kaj je ključna naloga raziskovalca, potem je za poststrukturaliste odgovor jasen: to je aktivno delo z jezikom in tekstom oziroma njegovo lokalno, kontekstualno in arbitrarno naravo.⁷ Za družboslovne raziskovalce in metodologe je to seveda odgovor, ki sproža več dilem, kot jih rešuje. Na tem mestu ni mogoče obravnavati vseh, ugotovimo pa lahko, da so sodobnim metodološkim pristopom inherentne tri, ki jih navajam v povezavi s »specifičnim« pogledom poststrukturalistov. Te so:

- odnos do empirične resničnosti: poststrukturalizem dosledno zavrača koncept dokončne (neovrgljive in absolutne) resnice tako na ravni teorije kot na ravni interpretacije;
- odnos do narave družbenih dejstev: poststrukturalizem pozornost raziskovalcev usmerja predvsem v razkrivanje ambivalentnosti, divergentnosti in diferenciranosti družbenih dejstev, ki nastopajo kot samoumevni konstrukti;
- odnos do razmerja raziskovalec–respondent: poststrukturalizem problematizira klasično razmerje med raziskovalci in respondenti s tem, ko izpostavlja nerešeno vprašanje »strukturnega nasilja« oziroma dejstva, da nobena še tako rigorozna metodologija ne odpravi učinkov družbene strukture, ki se vpišejo v razmerje med raziskovalcem in raziskovancem (Bourdieu in dr. 2002).

Naštete dileme v nadaljevanju članka uporabljam za izhodišče pri obravnavi referenčnega okvira sodobne (refleksivne) metodologije in vloge poststrukturalizma, ki ga imam za eno ključnih teorij okvira. Zastavljam si teoretično raziskovalno vprašanje o vplivih idej poststrukturalizma na oblikovanje sodobne refleksivne metodologije (ali jih lahko prepoznamo in kako se kažejo). V nadaljevanju me bo zanimalo tudi, ali lahko lociranje vplivov uporabimo za izhodišče pri oblikovanju priporočil za raziskovalne strategije. Odgovore na vprašanja najprej iščem v obravnavi Derridajevega koncepta dekonstrukcije in s tem povezanih dveh metodoloških dilem, in sicer pozicije humanističnega subjekta v raziskovanju ter vlogi raziskovalca kot avtorja. Obe dilemi povežem s tistimi poudarki v teoriji poststrukturalizma, ki imajo po mnenju različnih avtorjev neposredne implikacije za sodobno refleksivno, predvsem kvalitativno metodologijo.⁸

2.1 De(kon)strukcija kot metodološko sredstvo

Izhodišče Derridajeve dekonstrukcije najdemo v prispodobi o tem, da je vsaka najmanjša, skorajda nevidna razpoka v fasadi že simptom razpada cele stavbe (Alvesson in Sköldbberg 2000: 154). Razpoka v tekstu, če uporabimo enako prispodobo, na ta

7. Za raziskovalce, ki se opirajo na teorijo poststrukturalizma, je ključna metaforična narava jezika oziroma ideja, da je v družboslovju tekst metafora družbenega pojava. Metafora raziskovalcu omogoči vpogled v pojav s tem, ko vzpostavi »napetost« med objektom preučevanja (družbo, organizacijo, subjektom) na eni in »glasnikom« (tekstom, diskurzom) teh objektov na drugi strani. Pomembno je torej, da raziskovalci prepoznajo to napetost, vendar hkrati ne dovolijo, da metafora določa pomen (Alvesson in Sköldbberg 2000: 179).

8. Stroga delitev na kvalitativne in kvantitativne metode je v sodobnem družboslovnem raziskovanju vse redkejša. V metodoloških razpravah so v ospredju ontološki in epistemološki temelji raziskovanja, ob predpostavki, da je odločitev za eno ali drugo metodo vprašanje narave raziskovalnega vprašanja, in ne pripadnosti »šoli« ali teoriji.

način razgalja navidezno enotnost teksta s tem, ko odkriva skrito, zatrto in podrejeno v tekstu (razmerju).

Prvi korak dekonstrukcije zahteva popoln obrat, ki zatrto stran spremeni v dominantno. To ne pomeni, da zgolj spremenimo hierarhično razmerje med dvema nasprotujočima si stranema, temveč da v drugem koraku popolnoma izničimo razlike med stranema. Derrida na ta način tudi pojasnjuje besedo de-kon-strukcija. Začetni korak pomeni destrukcijo prvotne dominantne podobe, kjer postane dominantno tisto, kar je bilo prej prikrito. Naslednji korak pomeni destrukcijo obeh strani, hkrati s tem pa njuno »premestitev« in konstrukcijo nečesa novega in širšega, kjer obe strani predstavljata poseben primer.

Z uveljavitvijo koncepta dekonstrukcije Derrida najprej kritizira navidezno enotnost govornih besede in reference. V semiotiki, lingvistiki in drugih teorijah pomena po Derridaju govornjena beseda prevladuje nad pisano, kar imenuje »fonocentrizem« (z govorom je mogoče hitreje izraziti namen). Fonocentrizem vodi v širšo in bolj znano idejo logocentrizma, ki nakazuje tendenco, prevladujočo v miselnem sistemu zahodnega sveta, da ima vse logično in racionalno podlago in so torej takšni (oziroma morajo biti) tudi cilji in zaključki.

Derrida kritiko privilegiranosti govornjene besede izpelje v prikaz pomena pisane besede oziroma v spremembo hierarhičnega razmerja med govornjeno in pisano besedo, kar nekateri njegovi kritiki označujejo za grafocentrizem. Glede na zahtevo, da proces dekonstrukcije ne pomeni samo menjave položaja (v našem primeru govornjene in pisane besede), je po Derridaju potrebna tretja faza dekonstrukcije oziroma drugačen način ustvarjanja teksta (brez reference), ki naj odpravi hierarhično razmerje. Tekste je treba po Derridaju brati tako, da razbijemo avtoritarno igro, katere nosilci so besedila vsakič, ko hočejo povedati »poslednjo resnico«, ko nam skušajo zares govoriti o stvareh samih. Gre za to, da »razgalimo« besedilno (intertekstualno) igro prisotnosti in odsotnosti, npr. vzroka v posledici, intenc v posameznikovem vedenju, bistva moči od uporabe moči itd., s čimer rušimo dano, samoumevno hierarhijo. Analitično orodje, ki ga uporabljamo v tem kontekstu, je t. i. konceptualni trikotnik, ki ga tvorijo beseda–pomen–objekt oziroma bolj znano znak–označevalec–označenec. V konceptualnem smislu torej beseda specificira niz lastnosti, ki skupaj tvorijo pomen in tudi resnične pojave (referente), ki imajo te lastnosti⁹ (Alvesson in Sköldberg 2000; Best in Kellner 1991; Derrida 1988, 1997; Kembel 2005).

Skupaj z nekaterimi drugimi poudarki poststrukturalizma (predvsem Lyotardovo kritiko »prevladujoče naracije«) Derridajev koncept dekonstrukcije generira dve temeljni metodološki dilemi, in sicer: (1) vprašanje položaja humanističnega subjekta v raziskavi in (2) vprašanje raziskovalca kot avtorja raziskave (Alvesson in Sköldberg 2000: 164, 167).

9. Za Derridaja so sicer besede »podvojitve odstotnosti«, ki so za nameček vgrajene še v neko jezikovno skupnost, ki je zgodovinsko in kulturno determinirana, kar povzroča še dodatni odmik od neposrednosti. Prav zaradi tega je za Derridaja pravi model jezika pisava (tekst), in ne govornjena beseda (Vattimo 2004: 92).

ad 1 Položaj humanističnega subjekta v raziskavi

Med avtorji, ki jih uvrščamo med postmoderniste, in še bolj med tistimi, ki se imajo za poststrukturaliste, velja ideja o avtonomnem posamezniku, delujočem individuumu, nosilcu smisla in pomena, za zgrešen izum zahodne šole mišljenja. V nasprotju s prevladujočo predstavo o koherentnem in v vsakem pogledu integriranem posamezniku želijo poststrukturalisti idejo individuuma razsrediščiti in s tem premestiti poudarek od klasičnih konstruktov, zaznav, čustev in delovanja k t. i. diskurzivnemu kontekstu, ki oblikuje posameznikove načine omejenega izražanja v času in prostoru. S subjektiviteto je tu mišljeno zavestno in nezavedno, čustva in zaznave, posameznikova introspekcija in stališča do sveta, ki ga obkroža. Jezik v tem pogledu ni izraz subjektivitete, temveč nasprotno tvori subjektiviteto. Z jezikom tvorimo izkušnjo sveta (Vattimo 2004: 91), zato je subjektiviteta nestabilna, protislovna in je prej proces kot struktura. Katero obliko subjektivitete vzpostavimo, je odvisno od načina nagovarjanja. Nekoga lahko interpeliramo kot moškega, inženirja, davkoplačevalca, odvisnika, Ljubljana itd., pri čemer je interpelacija subjekta odvisna od razpoložljivih diskurzov oziroma diskurzivnih kontekstov, ki ustvarjajo različne pomene socialnih vlog, identitet ali razmerij. Weedon (v Alvesson in Sköldbberg 2000: 181) ugotavlja, da posameznikova izkušnja nima inicialnega pomena, temveč tega pridobi z jezikom v »diskurzivnem sistemu pomena«, ki pogosto vsebuje protislovne načine opisovanja družbene resničnosti. Diskurzi zato ne nastajajo niti prosto niti naključno. Nekateri diskurzi prevladujejo, npr. diskurzi spolnih vlog, potrošnje, normalnosti, politične participacije, medtem ko so lahko drugi zaradi narave družbene strukture in razmerij moči povsem spregledani.

Za poststrukturaliste je razkrivanje subtilnih razsežnosti teksta povezano z razkrivanjem prave narave avtoritete in moči. Vendar poststrukturalistov za razliko od kritične teorije ne zanima emancipatorni potencial védenja. Za Margolisa (1989) je Derridajev pristop konzervativen, glede na njegovo nezanimanje za realnost oziroma vztrajanje, da o realnosti sami po sebi ni mogoče reči nič dokončnega in še manj predlagati konkretne družbene spremembe. Očitek o apolitičnosti sicer velja za ves opus poststrukturalizma. Seveda pa je to le del resnice. Derridajev pristop lahko prav tako označimo za subverzivnega v delu, ko razkriva prevladujoče forme družbenih razmerij oziroma nasilje družbene strukture. Vendar pa ima poststrukturalistična »obsedenost« z avtoriteto tudi konkretne metodološke posledice. Strah poststrukturalistov pred lastno avtoritarnostjo (arbitrarnega posega raziskovalca v empirično gradivo) je enako velik kot strah pred avtoritarnostjo sistema. Za poststrukturaliste je beseda sicer omnipotentna in je ključ za razumevanja sveta, vendar se hkrati zaradi strahu pred »okuženostjo« raziskovalcev odrekajo stiku z empiričnim gradivom (Alvesson in Sköldbberg 2000: 240).

Poststrukturalizem je z idejo razsrediščenja subjekta v mnogočem »pretresel« temelje družboslovnih znanosti. V tej luči je postala povsem legitimna zahteva poststrukturalistov, da je treba ponovno premisliti klasične sociološke kategorije in predvsem koncept avtonomnega racionalnega subjekta.

ad 2 Vprašanje raziskovalca kot avtorja raziskave

Z idejo, da je jezik oziroma izrečeno ključni element raziskave, postane ključno tudi vprašanje avtorstva, še posebej v etnografskih študijah. Dejstvo, da izobilje empiričnega gradiva, ki v pripravi na analizo zahteva korenit raziskovalčev poseg (redukcijo), je razkrito banalno ugotovitev, da empirična realnost pravzaprav ne določa končne podobe teksta (raziskovalnega rezultata). Postrukturalisti raziskovalni proces v tej luči vidijo kot »totalizirajoč« opis neke realnosti, kjer raziskovalec spregovori v imenu »Drugega« tako, da glasu drugih (preslišanih, zatrtih, podrejenih), ne okrepi, ampak ga de facto onemogoči (prim. Ragin 2007).

Ključno metodološko vprašanje za postrukturalizem tako postane vprašanje reprezentiranosti oziroma ideja, s katero postrukturalizem v celoti zavrača tradicionalne poglede, ki v beleženju podatkov vidijo le del raziskovalnega procesa, ki ga sicer določajo teorija, zbiranje podatkov, analiza in interpretacija. Nevtralna družbena realnost, ki jo lahko objektivno opišemo in interpretiramo, za poststrukturaliste ne obstaja, zato je tudi naloga raziskovalca vse prej kot objektivni opis resničnosti. Naloga raziskovalcev je prav z aktivnim (vrednote, interesi) odnosom do teksta razkriti njegovo ambivalentno in kontekstualno naravo. Fiktivni elementi oziroma ustvarjalne invencije avtorja so postali sestavni del vsake interpretacije, ki jo večina poststrukturalističnih avtorjev vidi na dva načina: po eni strani gre za vprašanje reprodukcije/konstrukcije posebne resničnosti (re-prezentacija) v smislu, ali ta zajema celoto in kako jo razlaga, po drugi strani pa gre za vprašanje, kateri oziroma čigavi interesi v raziskavi prevladujejo. Za raziskovalce to pomeni predvsem spoznanje in upoštevanje dejstva, da je raziskovanje prvenstveno interpretativna dejavnost z raziskovalcem kot ključnim akterjem; interpretacija ne prenese izdelanih interpretativnih shem, temveč so ključne raziskovalčeva presoja, intuicija in sposobnost videti (več in onkraj) v bolj ali manj eksplicitnem dialogu z vsemi akterji raziskave (prim. Uhan 1998).

3 Izhodišča za drugačno raziskovalno metodologijo

Če v tem kontekstu razmišljamo o rešitvi prej omenjenih metodoloških dilem, se nam pokažejo jasna izhodišča za oblikovanje sodobne refleksivne metodologije. V nadaljevanju jih najprej obravnavam kot poziv poststrukturalistov k drugačni etnografiji, zatem predstavljam mehanizem selektivnosti izbire sodelujočih v raziskavi kot metodološko sredstvo za preprečevanje reprodukcije asimetrije družbene moči akterjev v raziskovanju. Med metodološke implikacije uvrščam tudi za raziskovalce nujno razumevanje razmerja med njimi kot akterji in empiričnim gradivom, izpostavljam pa tudi potrebo po upoštevanju alternativnih prezentacij in perspektiv vseh akterjev v raziskovanju. Obravnavo metodoloških izhodišč zaključim s kritično pripombo poststrukturalistov glede interpretacije vsebin intervjujev kot tehnike zbiranja empiričnega gradiva.

3.1 Poziv poststrukturalistov k drugačni etnografiji

Eden najpomembnejših poudarkov poststrukturalistov je poziv k drugačni etnografiji. Po mnenju avtorjev poststrukturalizma sta izrazita slabost tradicionalne etnografije njena fiksiranost na empirično podlago in premajhna občutljivost do ideološkega ozadja teorij, na katere se raziskovalci sklicujejo pri interpretaciji podatkov. Kombinacija obojega po mnenju poststrukturalistov onemogoča pojasnjevanje družbene kozmogonije. Priložnost, ki se kaže, je v etnografski tehniki oziroma t. i. »dajanju besede«. Gre za tehniko, ki omogoča razkriti subtilne vidike in značilnosti prezrtih skupin, kar naj bi raziskovalcem pomagalo pri oblikovanju boljših prikazov njihovih izkušenj (Ragin 2007). Problem tradicionalne etnografije pri tem je, da po mnenju poststrukturalistov povsem spregleda »intencionalno simbolno nasilje« oziroma učinke družbene strukture, ki se vpiše v razmerje med raziskovalcem in raziskovancem. Poststrukturalisti kot metodološko inovacijo predlagajo dosledno samoomejevanje raziskovalcev v pripisovanju pomenov raziskovanemu pojavu (transkripti so že interpretacije!), vendar hkrati tudi opuščanje ideje (iluzije!), po kateri diskurzi spregovorijo sami zase (Bourdieu 2002: 620).¹⁰

Tudi opazovanje, ki poteka v naravnem kontekstu, v tem smislu ne pomeni popolne rešitve, saj je pod močnim vplivom nedoločljive narave jezika – družbene interakcije tvori govornica, torej je delovanje akterjev v tem kontekstu zgolj podeljevanje pomena oziroma smisla lastni eksistenci.

V primerjavi s klasičnim pristopom,¹¹ ki temelji na kodiranju in sintezi ugotovitev (redukciji), poststrukturalisti uveljavljajo normo »odprtega teksta«, kar v praksi pomeni, da raziskovalci iščejo variacije v empiričnem gradivu (opazovanjih, intervjujih), ki jih na enakovreden način vključujejo v interpretacijo. Le na ta način je mogoče izraziti multiplost identitet, ki jih premore subjekt in ki niso zgolj dominantne, temveč so tudi posebne in marginalne. Raziskovalec se mora torej zavedati, da s poseganjem v izrečeno ustvarja zgodbo, zato naj dobro premisli, kako to počne. Pomembno je, da prepozna tako »nereflektirane sociološke kategorije« (npr. menedžer, ženska, mladostnik itd.) kot tudi diskurzivne konstrukte, ki ustvarjajo učinke. Kot primer slabe raziskovalne prakse lahko navedemo običajno zahtevo raziskovalca, da respondent npr. opiše razmerje z nadrejenim; raziskovalci s to zahtevo ustvarijo fiksno identiteto, ki vključuje razmerje odvisnosti oziroma nadrejenosti in podrejenosti, ter hkrati izključijo vse druge enako relevantne posameznikove pozicije (Alvesson in Sköldberg 2000; Bray v Della Porta in Keating 2008).

10. Poststrukturalisti vidijo rešitev v upoštevanju (razkrivanju) prikritih dimenzij lastne interpretacije. To storimo s »soočanjem« različnih interpretacij, ki »razkrijejo« položaj prevladujoče in alternativne interpretacije. Tako ohranimo tekst »odprt«.

11. S pojmom »klasično« v članku označujem pristope, ki temeljijo na doslednem ločevanju kvantitativnih in kvalitativnih metod oziroma na doslednem ločevanju standardiziranih in nestandardiziranih tehnik zbiranja podatkov. V tem smislu med sodobne (neklasične) uvrščam pristope, ki raziskovalčevo pozornost »preusmerjajo« od »klasičnega« obravnavanja empiričnih podatkov k upoštevanju spoznavnih, teoretičnih, medbesedilnih in jezikovnih kontekstov nastajanja (zbiranja) podatkov.

3.2 Izbiranje sodelujočih v raziskavi kot reprodukcija asimetrije moči

Povsem napačna je predpostavka, da je za veljavnost rezultatov kvalitativnega raziskovanja pomembno upoštevati vse, ki jih lahko umestimo v relevantne kategorije. Za veljavnost ugotovitev je pomembnejši proces t. i. »reflektiranega izključevanja« oziroma utemeljenega pluralizma glasov, s katerim lahko v največji meri uravnotežimo perspektive akterjev, ki so vključeni v empirično gradivo. V empiričnem smislu se problem izključevanja kaže na dva načina: po eni strani gre za (ne)zastopanost različnih skupin, kategorij in posameznikov v raziskovalnem procesu oziroma tekstu, po drugi strani pa za vprašanje (ne)zastopanosti teh subjektov znotraj skupin oziroma kategorij – torej čigav glas slišimo ali preslišimo.¹² Pomembno je opozoriti, da je »utišanje« sestavni del kategoriziranja oziroma »zaklepanja subjektov v identitete« (Alvesson in Sköldberg 2000: 189).

Za poststrukturaliste kakor tudi za avtorje, ki se uvrščajo v kritično teorijo, je vprašanje izključevanja v bistvu politično vprašanje oziroma vprašanje narave družbene strukture. V raziskovalnem instrumentu (npr. vprašalniku) se po mnenju poststrukturalistov zrcali razmerje družbene moči posameznih skupin. Institut nevtralnega raziskovalnega vprašanja po mnenju avtorjev obeh pristopov (kritične teorije družbe in poststrukturalizma) zgolj prikriva problem selektivne konstrukcije sveta. Vendar pa se poststrukturalisti v obravnavi političnega diskurza oddaljujejo od angažiranosti kritične teorije s tem, ko zanimanje usmerijo predvsem na problem raziskovalčeve interpretacije realnosti, šele v »drugem planu« pa je razkrivanje asimetrij v razmerju moči družbenih akterjev oziroma opisovanje oblik ideološke dominacije.

Vprašanje izključevanja in vključevanja sodelujočih v raziskavi za poststrukturaliste zato ni prvenstveno vprašanje o tem, katere skupine ali kategorije so v raziskavo vključene oziroma kako raziskovalci vplivajo na proces izbiranja. Za »težo« raziskave je pomembneje ugotoviti, kako se tisto, kar akterji povedo (kar je izrečeno), v interpretaciji spremeni, presliši oziroma popači. Subjekti pri opisovanju realnosti uporabljajo različne strategije, lahko tudi zastopajo »glasove« drugih, zato morajo raziskovalci spodbujati ambivalentnost empiričnega gradiva, ne pa je omejevati.

3.3 Komplementarnost raziskovalca in empiričnega gradiva

Selekcija sodelujočih v raziskavi in način raziskovalčeve interpretacije gradiva sta ključna elementa verodostojnega teksta. To dejstvo raziskovalce, po mnenju poststrukturalistov, postavlja ob bok vsem drugim akterjem v raziskavi. Prispevek teorije poststrukturalizma k razumevanju procesov v kvalitativnem raziskovanju je morda prav v tem delu najbolj značilen. Poststrukturalizem si prizadeva za premišljen proces izključevanja oziroma vključevanja subjektov v raziskavo na način reprezentiranja in branja empiričnega gradiva. Ta proces se odvija s pomočjo referenčnega okvira, s katerim lahko raziskovalec v izhodišču, na ravni teorije, izpostavi in okrepi struktur-

12. Za Bourdieuja zgodovina posameznika ni nikoli nič drugega kot »konkretna posebnost v kolektivni zgodovini njegovega sloja oziroma razreda« (Bourdieu v Della Porta in Keating 2008: 304).

no diskriminirano razmerje, vlogo ali identiteto subjekta, kar npr. klasične kulturne študije ne zmorejo. Kot primer lahko navedemo obravnavo spolne diskriminacije: če spolna diskriminacija nastopa v kontekstu, ki ga ne problematizirajo niti moški niti ženske, pojava v okviru klasične kulturne študije ni mogoče okarakterizirati. To lahko storimo zgolj s pomočjo referenčnega okvira, kjer teorijo uporabimo kot okvir za prepoznavanje in odkrivanje nerefektiranega strukturnega nasilja, ki ga izražajo stališča intervjuvancev v raziskavi.

V tem smislu je utemeljena vloga raziskovalca, ki kritično presoja, čigav položaj je podcenjen oziroma čigav glas je v raziskavi spregledan ali izključen kot posledica intencionalnega diskurzivnega nasilja.

Pri tem pa je nujno opozoriti, da kritično branje, ki naj razkriva ambivalentnost teksta in se izogiba pripisovanju prevladujočih pomenov posameznim pojavom, ni enako t. i. poudarjenemu branju. Ravno nasprotno – zadržanost raziskovalcev, da oblikujejo enoznačno interpretacijo s poudarjanjem ene dimenzije (poudarjeno branje) teksta, se ne izključuje z interpretacijo, v kateri raziskovalci namensko okrepijo glas posameznega subjekta in na ta način kompenzirajo »sistemski manko« oziroma podrejeni položaj subjekta v družbeni strukturi. V praktičnem smislu je to dilemo mogoče rešiti tako, da raziskovalci lastne interpretacije izpostavijo alternativnemu branju po raziskavi oziroma da se z drugačnimi pogledi seznanijo pred raziskavo. V luči poststrukturalizma je raziskovalčeva pozicija komplementarna empiričnemu gradivu in v nobenem smislu ne pomeni alternative empirični naravi gradiva.

3.4 Upoštevanje alternativnih prezentacij in perspektiv akterjev

Značilnost poststrukturalističnega pristopa je skepticizem do referenčnega teoretičnega okvira, ki naj določi horizont pomena. Za poststrukturalizem je razmerje med svetom in izkušnjo, tekstom in resničnostjo, strukturo in akcijo pomensko nedoločljivo, zato je sklicevanje na teoretični referenčni okvir za raziskovalce neproduktivno, ker preprosto ni mogoča teoretična rešitev, ki bi red implementirala v univerzum, ki je zasičen s pomeni (Marcous v Alvesson in Sköldbberg 2000: 191).

Četudi se torej raziskovalci zavedajo ambivalentnosti, nekonsistentnosti in kontradiktornosti empiričnega gradiva, z interpretacijo največkrat zgrešijo že zato, ker poskušajo tekst harmonizirati s sklicevanjem na referenčni okvir. Poststrukturalisti vidijo rešitev v soočenju interpretacij oziroma v igri med dominantno in alternativno interpretacijo, kar raziskovalce vodi k odpiranju teksta. Na to nas napotuje tudi zgoraj omenjena Derridajeva ideja konverzije, s katero razloži, kako je pomen nekega pojava odvisen od potlačenega nasprotja oziroma kako na pomen konkretnega znaka hkrati vpliva odsotnost vseh drugih znakov.¹³ Za ugotavljanje pomena so torej pomembne vzporedne interpretacije in soočanje perspektiv, kar raziskovalcu omogoči ustvarjalno kombiniranje vseh elementov. Z multiplim branjem dosežemo produktivno »napetost«,

13. Podobno ugotavlja Campbell, ko pravi: »Za Derridaja je vsaka beseda obkrožena z namišljeno »odsotnostjo« drugih besed, od katerih se razlikuje. V danem sistemu znakov je pomen posameznega znaka takšen, kakršen je, prav zaradi odsotnosti vseh drugih« (Kembel 2004: 375).

ki jo je mogoče sprostiti zgolj s postavljanjem relevantnih vprašanj. Namen celotnega postopka je izogibanje prezgodnji sintezi ugotovitev oziroma oblikovanju sklepov.

3.5 Prevzemanje odgovornosti za tekst in njegovo interpretacijo

Eden pogostih očitkov poststrukturalistov empiričnim raziskovalcem je, da se ti pogosto skrijejo za skorajda birokratsko metodološko proceduro in prevladujočimi konvencijami pisanja znanstvenih besedil.

V tem kontekstu ima poststrukturalistična teorija o subjektu kot diskurzivnem konstrukt oziroma o dominaciji jezika in konteksta nad subjektom pomembne implikacije za razumevanje raziskovalnega intervjuja. Za poststrukturaliste ima namreč način reprezentacije realnosti v intervjuju le malo skupnega z realnostjo samo. V postopku intervjuja se vzpostavijočasne subjektivitete, ki zastopajo realnost v razmerju do lokalnega diskurzivnega konteksta, ki ga ustvari intervju (Alvesson in Sköldberg 2000: 193).

Poudarjanje pomena jezika vpliva predvsem na razumevanje interpretacije. Poststrukturalisti modernistično idejo, da jezik zgolj odseva kompleksno realnost, nadomestijo z idejo konstitutivne (nereferenčne) narave jezika. Govorica v tem kontekstu postane medij za razumevanje tistega, kar leži onkraj empirije in teorij, ki se nanjo opirajo. Poststrukturalisti se v analizi govora osredotočajo na predvsem štiri dimenzije, ki postanejo predmet interpretacije, in sicer: (1) na tisto, kar vemo in rečemo (poznano izrečeno), (2) na tisto, kar vemo, a ne rečemo (poznano neizrečeno), (3) na tisto, kar rečemo, a ne vemo (izrečeno nepoznano), in (4) na tisto, česar ne rečemo in ne vemo (neizrečeno nepoznano) (Francois 2009).

Ključne za interpretacijo so torej raziskovalčeva presoja, intuicija in zmožnost prepoznati skrite dimenzije problema, ki se kažejo v izrečenem. Interpretacija torej ne temelji na očitnih, preprostih in nedvoumnih metodoloških procedurah, temveč je ekspliciten dialog (Alvesson in Sköldberg 2000: 248) med subjektom, raziskovalcem in bralcem. Poanta refleksivne interpretacije je, da v tem pomenu »razgali« razmerja med sodelujočimi ter naredi proces raziskovanja in razmerja moči med akterji kar se da transparenten. Pogosta slabost v kvalitativni raziskovalni praksi je prav dejstvo, da raziskovalci upoštevajo oziroma preobtežijo zgolj en element v raziskavi – bodisi empirično gradivo in njegovo interpretacijo bodisi sociolingvistična razmerja med akterji.

4 Sklep: kako naj torej oblikujemo raziskovalne strategije?

Za poststrukturaliste je problematičen ves nabor klasičnih metodoloških strategij. Resničnosti pač ni mogoče zajeti, opisati in razložiti s spraševanjem in prevajanjem odgovorov v teorijo na način, kot velja za empirične metode. Številne teoretike je kritika poststrukturalistov odvrnila od empiričnega raziskovanja, mnoge raziskovalce pa je zajela »raziskovalna resigniranost«. Ta se kaže predvsem kot nenehno samo-spraševanje raziskovalcev o smislu empiričnega raziskovanja. So torej »ugotovitve« in antimetodološka narava poststrukturalistov zadostna podlaga za opustitev ideje

klasičnega empiričnega družboslovnega raziskovanja? Ne nujno. Zadržanost post-strukturalizma do klasičnih metodoloških tem si razlagamo predvsem z dejstvom, da v središču zanimanja teoretikov poststrukturalizma ni »ravnjanje s podatki«. Zato lahko kritike, ki jih poststrukturalizem namenja empiričnemu raziskovanju, po drugi strani okrepijo metodološke ambicije raziskovalcev, s tem ko metodološko pozornost premeščajo od »empirične resnice« v podatkih k interpretaciji in refleksiji podatkov v globalnem kontekstu, ki vključuje ideološke, metateoretične, lingvistične in politične dimenzije raziskovanja. Alvesson in Sköldbberg (2000: 248) govorita o refleksivni interpretaciji, ki raziskovalce usmerja k iskanju odgovorov na raziskovalna vprašanja, ki jih najdemo onkraj samoumevnih shem, v presečišču pozicij objekta raziskave, raziskovalca in »bralca«. To pomeni, da se v praksi raziskava odvija na treh ravneh – empirični, interpretativni in kritičnointerpretativni. Slednje pomeni, da se refleksivna interpretacija ne ukvarja zgolj z naključno strukturo interakcije, pač pa z interakcijo kot transakcijo akterjev z namenom realistične rekonstrukcije razmerij med akterji. Refleksivna interpretacija v tem pogledu zavrača tako čisti empiricizem oziroma podatkovni redukcionizem kot tudi teoretski redukcionizem, ki se kaže kot prevlada bodisi spolne, diskurzivne, strukturne bodisi kulturne reference izbrane teorije.

Na osnovi povedanega ter v povezavi z dilemami in raziskovalnim vprašanjem iz prvega dela članka lahko izoblikujemo naslednja priporočila za sodobno kvalitativno (refleksivno) metodologijo:

1. glede dileme oziroma odnosa sodobne metodologije do empirične resničnosti predlagamo prakso doslednega vključevanja alternativnih prezentacij raziskovanega pojava v raziskovalni postopek, kar naj vključuje tudi kritično in reflektirano uporabo različnih teoretičnih perspektiv;
2. glede zahteve, da naj bo sodobna metodologija dovzetna za razkrivanje ambivalentnosti, divergentnosti in diferenciranosti družbenih dejstev, ki jih preučuje, predlagamo pluralizem perspektiv akterjev v raziskavi, ki ga Alvesson in Sköldbberg (2000: 194) razumeta kot izrabo potenciala multiplih identitet (glasov), povezanih s skupinami in posamezniki ter njihovim položajem ali posebnimi interesi, ki so predmet raziskovanja oziroma so konstitutivni del raziskovalnega teksta;
3. glede razumevanja razmerja med raziskovalcem in respondentom v sodobni metodologiji predlagamo oblikovanje raziskovalnih pristopov, ki povečujejo dovzetnost raziskovalcev za variabilnost izrečenega s strani subjektov v raziskavi in možnost sprejemanja različnih reprezentacij, ki jih lahko o eni temi prispeva posamezen respondent. Predlog se smiselno navezuje na Bourdieujeva »priporočila« raziskovalcem glede izbire respondentov in razumevanja strukture odnosov med raziskovalci in respondenti. Bourdieu (Bourdieu in dr. 2002: 610) opozarja na pomembnost družbene bližine (celo sorodnosti) med raziskovalci in respondenti, kar naj bi raziskovalcem omogočilo izvedbo raziskave v pogojih t. i. nenasilne komunikacije. Nenasilna komunikacija po Bourdieuju rešuje vprašanje strukturnega nasilja (učinke družbene strukture, ki se vpišejo v razmerje med raziskovalcem in raziskovancem) s tem, da omogoči izmenljivost družbene izkušnje, kar zmanjšuje nevarnost raziskovalčevega subjektivnega sklepanja o »objektivnih dejavnikih«

(delovanju družbene strukture). Družbena bližina pa hkrati omogoča tudi avtentično razlago komunikacije in poznavanje vseh njenih posebnosti (slenga, žargona itd.) (Bourdieu in dr. 2002).

Najpomembnejša metodološka zaveza sodobne refleksivne metodologije pa slej ko prej ostaja ustvarjanje odprtega teksta, ki spodbuja aktivno interpretacijo brez omejujočega in metodološko rigidnega posredovanja raziskovalcev. V družboslovju je tekst metafora za družbeni pojav. Metaforična narava teksta raziskovalcu omogoči vpogled tako, da ustvari napetost med objektom raziskave (družbo, organizacijo, posameznikom) in diskurzom, ki »zastopa« objekt raziskave. Družba seveda ni tekst, vendar je mogoče nekatere njene vidike lažje razumeti in razložiti, če jih obravnavamo kot tekst (Alvesson in Sköldberg 2000; prim. Best in Kellner 1991).

Takšna obravnava pa zahteva tudi »zrno soli«. Raziskovalci naj ne bi usmerjali pozornosti na minorna protislovja in neskladnosti v tekstu, temveč brisali ostro mejo med dvema ontološkima pozicijama – ekstremno jezikovno, ki zahteva dekonstrukcijo teksta, in objektivistično, ki zapira prostor interpretacije.

Literatura

- Alvesson, Mats, in Sköldberg, Kaj (2000): *Reflexive Methodology. New Visits for Qualitative Research*. London, New Delhi: SAGE Publications.
- Bourdieu, Pierre, in dr. (2002): *The Weight of the World – Social Suffering in Contemporary Society*. Cambridge: Polity Press.
- Best, Steven, in Kellner, Douglas (1991): *Postmodern Theory. Critical Interrogations*. New York: Guilford Press.
- Della Porta, Donnatella, in Keating, Michael (ur.) (2008): *Approaches and Methodologies in the Social Sciences. A Pluralist Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Derrida, Jacques (1988): *Glas in fenomen*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- Derrida, Jacques (1997): *Izbrani spisi*. Ljubljana: Krt 91.
- Kembel, Džeremi (2005): *Lažljivčeva priča. Istorija neistine*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Margolis, Joseph (1989): *Postscript on Modernism and Postmodernism*. *Both. Theory, Culture & Society*. 6 (1): 5–30. London: SAGE.
- Ragin, Charles (2007): *Družboslovno raziskovanje: Enotnost in raznolikost metode*. Ljubljana: FDV.
- Uhan, Samo (1998): *Prava in neprava mnenja*. Ljubljana: Znanstvena knjižnica FDV.
- Vattimo, Gianni (2004): *Filozofska karta 20. stoletja: Tehnika in eksistenca*. Ljubljana: Založba Sophia.
- Vezovnik, Andreja (2008): *Kritična diskurzivna analiza v kontekstu sodobnih diskurzivnih teorij*. *Družboslovne razprave*, XXV (60): 27–45.

Viri

Francois, Philippe (2009): Beda ideologije. *Le Monde diplomatique*. November, 051.

Naslov avtorja:

doc. dr. Samo Uhan

Fakulteta za družbene vede

Kardeljeva ploščad 5, 1000 Ljubljana

e-mail: samo.uhan@fdv.uni-lj.si